

Le battaglie date a Faienza dal duca Valentino

JÚLIA BENAVENT
MARIA JOSEP BERTOMEU
ALESSIO BONAFÉ
Universitat de València

INTRODUCCIÓ

El poema que editem és custodiat a la Biblioteca Capitular i Colombina de Sevilla amb la signatura 6-3-30 (28).¹ Forma part d'una miscel·lània d'obretes incunables, anònimes o no, dels darrers anys del segle xv i dels primers anys del segle xvi, comprades a Itàlia i custodiades per Hernando Colón, gran bibliòfil.

La miscel·lània agrupa textos ben singulars, molts dels quals probablement testimonis únics. El poema que editem és anònim i no té cap indicació del lloc ni del tipògraf que l'imprimí, encara que pels tipus utilitzats podia haver estat imprès a Bolonya i podem afirmar que la llengua del poema és pròpia de l'Emília oriental, segons l'estudi que sobre la llengua ha fet Maria Josep Bertomeu. Consta de 120 octaves, amb la rima amb *fronte* ABABAB i la *sirma combinatio* CC. L'octava rima era la forma de la narració llarga en versos. La fortuna de l'*Orlando Innamorato* de Boiardo i del *Morgante* de Pulci n'asseguren l'ús en els poemes d'Ariosto i Tasso, amb una divulgació imparable fins al segle XIX en Itàlia.

No són molt nombrosos els textos que s'han conservat sobre aquests poemes d'estil cavalleresc, ja que segons els estudiosos la pèrdua arriba a un 25 per cent dels textos incunables i a xifres majors per a llibres impresos del segle xvi. Hem de tenir present que molts d'ells circulaven encara en manuscrits, fenomen no marginal a finals del segle xv i en els primers anys del segle xvi. Sobre la quantitat de còpies no sabem res en el cas que ens ocupa, però pensem que d'un *best-seller* com l'*Orlando Innamorato* en l'any 1495 es feren 1.250 exemplars i que de la primera edició de l'*Orlando Furioso* de 1516 es va arribar a fer una tirada de 3.000 còpies. És evident que de nombre molt inferior devia ser el poema que editem, però també és evident que l'interés pels poemes de tipus cavalleresc era enorme. Aquest poema devia formar part de les narracions de tema

¹ SEGURA MORERA *et alii*, 1991; WAGNER; CARRERA, 1991: 93-94.

bèl·lic lligades més o menys a la realitat militar, immersos com eren en guerres contínues que no minvaven el gust per aquestes narracions, tot al contrari sembla que l'augmentaven. Així, eren molt freqüents els cants o "libretti de bataia" que la tipografia genera en aquesta època, sense descartar que els autors o rimadors dels cants o dels poemes cavallerescs, narradors d'històries, foren militars o servidors dels *condottieri*. En aquest cas no devia ser improbable que el poema haguera estat escrit per a difondre la història del setge de Faenza, que havia despertat l'interés de tot Itàlia, com es pot veure a les relacions dels ambaixadors dels territoris italians.²

El mateix Cèsar Borja podia haver encarregat el poema per difondre una imatge de guerrer dur en la batalla, invencible, comparable a un emperador, com diu el poema, però misericordiós i generós després de la victòria. En aquest sentit, és palès que s'escatima al lector la part menys magnànima, com en aquest cas la mort del duc Astorre Manfredi a Castel Sant'Angelo en juny de 1502. A l'argumentació contrària que el poema fóra escrit abans de la mort del jove Manfredi, caldria oposar la intencionalitat descoberta d'oferir una imatge encomiable de Cèsar Borja.

Indiscutible és la voluntat de descriure el realisme de la batalla i la narració dels fets històrics. Són reals els personatges citats, tant d'un exèrcit com de l'altre, i també ho són les diferents etapes del setge. El poema ret homenatge no solament a Cèsar, sinó també a la resta dels cavallers, i en alguns casos és probable que els historiadors troben en el poema la referència de noms fins ara poc coneguts, o poc familiars.

El poema conserva l'estructura clàssica dels poemes narratius. En la primera octava, el poeta invoca l'ajut d'Apol·lo i Urània perquè inspire el cant cal·liopeu i pugui merèixer l'honor de la *laura rama*, és a dir, la rama de llorer que s'atorgava als millors poetes. L'al·lusió es refà a la ciutat de Delos, que a Frígia, enmig del mar, esdevingué súbdita dels dàrdans i passà a denominar-se Dardània. Aquesta citació clàssica és apropiada al tema del poema que està iniciant, on un nou heroi recuperarà i fundarà un nou govern sota un nou senyor.

LA NARRACIÓ EN VERS DELS FETS HISTÒRICS

Després de la invocació, en la segona octava, s'esmenta l'inici dels fets a l'any 1500 del naixement de Jesucrist, sota el papat d'Alexandre VI (oct. 3), però la narració acaba en abril de 1501. No es parla de la mort d'Astorre Manfredi, ocorreguda en juny de 1502, com hem dit abans.

Els fets s'inicien amb el projecte dels Borja de recuperar els territoris de l'Emília-Romanya, que eren tributaris del papat. Amb la finalitat de desfer-se dels tributaris dels Estats Pontificis, el papa envia el duc Valentinés a llevar-los l'estat: "giva caciando ciaschun gran signore / suo tributario, togliendoli el stato" (oct. 3).

A Faenza governava Astorre III Manfredi (1484-1502), que tenia setze anys. En altres ciutats de la Romanya com Forlì, Cesena i Bertinoro hi havia l'artilleria de Cèsar (oct. 4). En veure Astorre que Cèsar es preparava per a la guerra, convocà un gran consell (oct. 5 i 6) i els parlà dels preparatius de la guerra i de la manca d'auxili de l'avi Giovanni Bentivoglio, senyor de Bolonya, i dels florentins. Esmentà també la seua poca fortuna, ja que també el seu pare,

² BEER, 1987.

Galeotto Manfredi, fou assassinat (oct. 7). L'assassinat fou ben singular. Conten les cròniques que, en acostar-se al capçal del llit de la dona malalta, fou apunyalat per ella amb l'ajut d'uns sicaris.

La guerra de Faenza és un esdeveniment fonamental en el projecte d'expansió de Cèsar Borja en la Romanya. Després de la conquesta d'Imola i Forlì entre 1499 i 1500, Cèsar s'havia retirat a Roma a causa de l'abandó de les tropes franceses. Després d'haver aconseguit de nou diners, que Alexandre VI havia reunit amb molta dificultat, amb el suport de Venècia i de les tropes franceses, Cèsar decidí reprendre la conquesta de la Romanya. Calia, però, convèncer Vitellozzo Vitelli, senyor de Città di Castello, que fou convocat a Roma. Hi va rebre una *condotta* de Cèsar i es féu responsable de l'artilleria; Vitellozzo tenia fama de ser molt hàbil amb aquesta mena d'armes.³ Des de Perusa, Giampaolo Baglioni, senyor de la ciutat, acordà d'unir-se al duc amb un cos d'infanteria molt entrenat. També es féu un contracte amb Paolo Orsini. Cèsar tenia, doncs, els millors *condottieri* de l'època. Segons Woodward, els preparatius es feren durant les primeres setmanes d'estiu. "Es van reclutar homes d'armes, malgrat el gran cost que això representava, i es van atreure joves de bona família [...]. Es formà un cos d'infanteria espanyola, i fins i tot s'enrolà mercenaris gascons, que seguiren la instrucció militar a Roma. A més a més, [...] es va fer una provatura molt interessant que ja es posava en pràctica des de feia temps al *contado* de Perusa: a la regió de Cesena, Cèsar va donar ordres en nom del papa per a reclutar una milícia que faria un servei temporal, els membres de la qual es triaven a raó d'un *uomo per casa*". Sobre aquest punt ens detindrem un moment, per tal d'aclarir com era la situació dels exèrcits en aquells temps. Si prenem un llibre de gran autoritat en la matèria com *Il Principe* de Maquiavel, el gran problema no solament de Florència sinó de tots els regnes veïns era la constitució d'un exèrcit. En els capítols *De militibus auxiliariis, mixtis et propriis* i *Quod principem deceat circa militiam* va presentar una sèrie de reflexions sobre aquest conflicte. Tenint en compte la relació d'aquesta obra amb les accions de Cèsar Borja, valdrà la pena que ens hi aturem.

En un temps en el qual les disputes entre els regnes eren freqüents, les estructures de defensa i atac, la sort, el futur i el benestar del principat depenien de la formació i la capacitat del *príncep*, que era qui decidia. Les conseqüències d'una derrota queien cruelment sobre els habitants i els servidors, les collites es perdien, venien anys de fam i la submissió suposava altes despeses per al poble. La virtut del príncep era la garantia de la pau del poble. Si, per una banda, la preservació de la pau era fonamental, de la capacitat del caràcter combatiu i guerrer del príncep, de la pràctica de guerra que es manifestara en l'estudi constant d'estratègies de combat, calia esperar la major prosperitat del principat. Si el príncep abandonava la pràctica de les armes i s'estovava en la tranquil·litat en temps de pau, amb tota seguretat seria atacat pels seus enemics i no podria respondre ni estaria preparat físicament i mentalment. La preparació s'adquiria, segons Maquiavel, mitjançant la lectura dels grans emperadors de l'Antiguitat, imitant les accions bèl·liques i fent l'exercici diari de la guerra. Si l'estudi de la geografia del seu principat era necessari, també era convenient que visitara els indrets del territori, per tal de resoldre els eventuais problemes estratègics que s'hi presentaren.

Tanmateix, el problema més gros era la constitució de l'exèrcit. Fins que Cèsar aplicà el consell de Baglioni, segons uns autors, o de Miquelet de Corella,

³ WOODWARD, 2005: 173.

segons altres, de reclutar un jove de cada família per a la constitució del seu exèrcit propi, els senyors estaven sotmesos a molts pactes de difícil manteniment.

Les armes de l'exèrcit es dividien en "armes auxiliars" i "armes mercenàries". Les auxiliars són aquelles forces que un príncep estranger presta al príncep que li les sol·licita. Maquiavel les qualificava d'inútils perquè sempre creaven problemes. Els problemes eren: si el príncep aconseguia derrotar l'exèrcit enemic amb les armes prestades, romania immediatament en mans del príncep estranger, com si haguera estat derrotat pel seu enemic.

Les altres armes, les mercenàries, eren llogades als *condottieri*. Eren les armes de Vitellozzo, els Orsini i els Baglioni. Portaven alguns problemes: que hi haguera un canvi d'estratègia o de partit i que les forces canviaren durant el conflicte de bàndol, o també que les forces estiguessen poc motivades, que tinguessen poc interès en el conflicte. Maquiavel sentència: "sanza avere arme proprie nessuno principato è sicuro".⁴

Cèsar s'adonà de la necessitat de fer un exèrcit propi, seguint els consells de Baglioni o els de Miquelet de Corella, que va portar a terme la selecció dels joves, i va crear el seu propi exèrcit. Maquiavel va tenir ocasió de contemplar com els llauradors de la Romanya esdevenien soldats.

Amb tots els preparatius a punt, el 8 d'agost el papa publicà la butlla d'excomunicació i privació contra els senyors de Faenza, Rímini i Pesaro, amb la previsible acusació que no havien acomplert les obligacions inherents als seus vicariats. El 24 d'agost arribaren a Roma els comissaris de Lluís, rei de França, per pactar amb el papa les condicions de l'empresa de la Romanya. Els termes d'aquest pacte no són coneguts, però els francesos acceptaven que Cèsar fóra senyor de la Romanya.

Des de Cesena i Bertinoro varen arribar a Roma unes delegacions que oferien a Cèsar la senyoria d'aquestes dues ciutats. El 16 de setembre l'ambaixador venecià, Paolo Capello, informava el papa que la república de Venècia havia retirat oficialment la protecció als senyors de Faenza i Rímini.

Tot i que els preparatius estaven molt avançats, encara calien més diners. El papa va proposar dotze noves nominacions de cardenals amb l'objectiu de recollir diners. En el consistori del dia 28 de setembre, hom va proposar i acceptar dotze noms. Sis dels nous cardenals pertanyien al cercle borgià: Francesc, arquebisbe de Cosenza, Pere Lluís de Borja-Llançol, Jaume Serra, d'Albret, cunyat de Cèsar, i Joan Vera, tutor dels fills del papa. El nombre de creacions no tenia precedents. D'aquesta manera es va completar la suma de diners per a sufragar els costos de l'empresa de Romanya.

El 10 d'octubre de 1500 partí de Roma amb un exèrcit de deu mil homes, entre els quals hi havia membres de les famílies Orsini i Savelli, els capitans Vitellozzo Vitelli i Baglioni de Perugia. També l'acompanyaven els capitans espanyols, lleials amics des de temps anteriors.

Per una carta autògrafa de Cèsar, escrita des d'Orte, sabem que aleshores ja tenia una divisió d'infanteria de 4.000 unitats i també comptava amb les tropes espanyoles i altres cossos comandats per Baglioni i Paolo Orsini; l'artilleria sumava un total de setze peces: sis canons llargs, nou sacres i una colobrina, a càrrec de Vitellozzo. Aquests tres comandants acompanyaven Cèsar des de Roma. Woodward diu que hi hagué una gran exhibició a càrrec de 700 homes d'armes i del personal a cavall complementari, però Cèsar s'adonà ràpidament que el temps de les *lancie fournies* ja havia passat i el seu reclutament es limità a

⁴ MACHIAVELLI, 1963: 130.

la infanteria i a la cavalleria lleugera, més adient per a moure's per les muntanyes. A la Romanya tenia 175 unitats més de cavalleria pesant i cinc canons de setge a càrrec d'Ercole Bentivoglio. Al nombre total s'afegia una comitiva d'aproximadament unes 1.500 unitats de ferrers, farratjadors i altres semblants. Encara que bàsicament era un exèrcit professional, també s'hi trobaven elements de *gente di ventura*. Cèsar va atreure un seguit de joves guerrers –els Savelli, Farnesi, Tiberti, Conti i un brillant grup de gentilhomes espanyols, entre els quals hi havia Joan de Cardona i Hug de Montcada, disposats a guerrear. Era, seguint sempre les paraules de Woodward, el primer assaig seriós del duc d'aplicar un sistema planificat en el camp de batalla.

No feia ni deu dies que Cèsar havia partit de Roma quan a Pesaro esclataren disturbis a favor de Cèsar. Pesaro era governada per Giovanni Sforza, primer marit de Lucrècia. En saber que Cèsar s'apropava, fugí a Venècia, deixant la ciutat amb les portes obertes per a Cèsar, que hi va entrar el dia 27 d'octubre.

Abans de marxar d'Orte, Cèsar havia rebut la notícia que Rímini s'havia rendit de manera pacífica al bisbe d'Isernia. El dia 30 d'octubre Cèsar entrava a Rímini i va trobar la ciutat preparada per a donar-li la benvinguda. El 2 de novembre el seu quarter general era a Cesena, on fou rebut per Polidoro i Achille Tiberti, que organitzaren grans celebracions en honor seu. Arribà a Forlì el 4 de novembre. Des d'aquesta ciutat pensava guiar les operacions contra Faenza, que era l'objectiu final.

El 10 de novembre les tropes de Cèsar avançaven des de Forlì per assetjar Faenza. Des de Forlì, com diu el poema, Cèsar envià un missatger amb la següent proposta: “Va a Faienza prestamente / di che s'arendan senza farne ingiuria / che guai a lor, s'aspetan la mia furia” (oct. 16). Amb la resposta negativa dels habitants de Faenza, el missatger tornà a Cèsar: “Cesaro mosso ad ira e gran furore / e tutto el campo insieme ebbe ridotto, / deliberò per ultimo rimedio / d'aver Faienza a forza o per assedio” (oct. 20).

El dia 17 Cèsar Borja arribava al campament davant de Faenza. Segons Woodward,⁵ aquest campament del quarter general s'havia establert al Borgo, a l'exterior de la porta del sud-oest o de Brisighella (oct. 50), al costat d'on estava situada la fortalesa. Aquesta fortalesa ha desaparegut del tot, com llegim en l'obra de Woodward citada.

La tercera etapa de la conquesta de la Romanya era Faenza, on es va presentar el 20 de novembre, després d'haver reduït la Val di Lamone. A Faenza, malgrat la joventut d'Astorre III Manfredi, que només tenia setze anys, Cèsar va trobar per primera vegada una forta resistència. El poema en octaves que editem és la narració d'aquell assetjament i conquesta.

El dia 25 de novembre Cèsar va intentar assaltar la ciutat amb totes les forces del seu exèrcit. El setge va durar 10 dies, però a causa de les inclemències meteorològiques es retiraren. El 3 de desembre els *anziani* es negaren a considerar la possibilitat de la rendició i anunciaren que una assemblea general havia resolt defensar la ciutat i el seu senyor fins al final: “Viva Astore', ciaschadun gridava / rimase quel signore confortato: / chi l'abrazava stretto e chi 'l basava, / dicendo: ‘Non temere l'idra ardita, / che ogniun di noi per te mettrà la vita’” (oct. 9). La reunió és narrada en el poema que editem. Comprén des de l'octava 6 a la 10.

Decidits a resistir l'atac de Cèsar, els habitants de Faenza s'encomanaren a Déu (oct. 10) i s'armaren, “armóssi el popul con tanta presteza” (oct. 11). Amb

⁵ WOODWARD, 2005: 191.

Astorre Manfredi hi havia el comte Bernardino, Carlo da Pisa, Antonio de Fiorino da Codognola, Marchion de Pontremoli e Marcantonio de Siena, que comandaven 4.000 homes (oct. 12).

En tercer lloc, després de la missa i de preparar l'armament, es disposaren a guardar en lloc segur els objectes sagrats. Els palaus, les escultures dels màrtirs, els apòstols i la verge Maria foren protegits per evitar-ne la destrucció, així com el cementiri de l'Osservanza, on es conservava una estàtua de sant Jeroni feta per Donatello, que ara es troba a la Pinacoteca. L'octava que segueix contrasta fortament amb la descrita, ja que és dedicada a l'armament dels faentins. "Artelaria trovò, sazo che 'l sai, / archibugi, spingardi e falconetti, / pasavolanti e bombardi assai, / e balestri da bancho, asa, schiopetti" (oct. 15), armament que sumaven al desig, a l'ànim i al cor de vencer Cèsar Borja: "ma el nostro favor è spada e lanza, / nostro tesoro è gran sicorso e lega / e l'arme forte, l'animo, el gran chore: / morir vogliàno pel nostro signore" (oct. 19).

Cèsar Borja tenia Pere de Múrsia, Miquel de Corella, Giovanni Paolo Baglioni, tres prínceps de la casa Orsini, Giulio, Paolo i Fabio. Disposava de cinquanta-sis unitats d'artilleria, quinze mil soldats d'infanteria, soldats suïssos, espanyols i transalpins. Hi eren també Vitellozzo, Ferrante Farnese, Lluís de Montagut, Achille Tiberti de Cesena, Onorio Savello, Gianotto Masera, Gaspar Vais o Valls, Pere Maça, Juan de Sevilla i Salcedo, Dionisi Artés (oct. 21-23).

D'entre tots destacava Miquel de Corella, en confiança i en el govern de les tropes. El poeta li concedeix l'honor de l'arena en nom de Cèsar: "Abiàno preso in veritade / populi assai senza l'arme feri, / hora Faienza brama crudeltade; / mostrarete le forze e chavalieri / pensate ben: chi va timido in guerra / lassa infamia e miser corpo in terra. // Arimembrate i nobili romani / Mario, Camillo, vostri antecessori / e voi spagnoli pensate ai sovrani / Fartorio e Mandonio, i lor valori / sarete con le spade crudi e strani / e li inimici offendere con dolore, / se meco in arme ben vi portarete / fama, favore, auro acquirerete" (oct. 25 i 26).

El primer cavaller a caure fou Carlo de Pisa, cercat per mil espases. Diu el poema: "El magno Carlo, chavalier gradito / perch'aveva le man piene d'annella, / beati chi poteva tronchari un dito; / così straciato fo Carlo da Pisa, / morto spogliato fin su la camisa" (oct. 28-30).

La narració de la primera etapa de la batalla comença a l'octava 31 i descriu l'assalt a les muralles de la ciutat, l'activitat frenètica dels soldats d'un i de l'altre exèrcit. Alterna les octaves dedicades a uns i a altres, en nombre de tres, que narren el coratge i el valor dels guerrers (oct. 31-41). L'octava 42 narra el crit de Cèsar en veure les banderes pròpies sobre la muralla: "Mostrate vostre forze, o cavaliere, / ch'oggi <è> quel giorno ch'averen le porte", i la mort de tres capitans per una canonada del propi exèrcit. La descripció dels cossos mutilats i el desànim dels soldats de Cèsar de l'octava 43 precedeixen la mort d'Onorio Savello, que havia aconseguit el cim de la muralla (oct. 44-46), però l'alegria dels faentins es veu interrompuda per la greu ferida de Antonio de Fiorini, capità de Faenza.

Aquella tardor fou especialment freda: la neu i el gel arribaren abans del previst i els exèrcits tenien moltes dificultats per continuar la batalla (oct. 48), raó per la qual Cèsar decideix retirar-se durant l'hivern (oct. 49). L'exèrcit es va repartir pels voltants. Woodward narra com Baglioni tornà a Perusa i Cèsar es dedicà a tasques administratives i lúdiques segons el poeta. Part de l'exèrcit era a Brisighella i Russi; Miquel de Corella esperava a Oriolo i Cèsar es movia entre Forlì, Imola o Cesena, entre balls i festes (oct. 50-51).

Mentre durava el setge, és a dir des de sant Andreu a la Pasqua de Resurrecció, es féu alguna incursió, comandada per Vitellozzo i Orsini (oct. 52), i Corella tampoc no perdia cap ocasió de fer-ne alguna (oct. 53-55).

La primavera és introduïda amb unes octaves líriques que descriuen els llocs deliciosos i amens del camp. Es val de figures mitològiques, com Febo i Diana. Del cel baixa Marte Belona i s'apareix en visió a Cèsar: "Cesar, averai corona, / se ami Roma che ti fa mortale, / sapi che el re del sangue di Ragona / sarà scaciato per guerra martiale, / però t'afreti a prender questa terra / che esser ti convien a quella guerra" (oct. 59). Curiosa la relació entre la batalla de Faenza i els afers de Nàpols, als quals també aspirava Cèsar. Si fins aquesta octava 59 els protagonistes havien estat italians i espanyols, exèrcits tots dos italians, a l'octava 60 es presenta "un forte Ulisse / con gente armata, con cavalli grossi / inella guerra presto e non già pegro / quest' era el francho munsignor d'Alegro", que comanda l'exèrcit francès. Es tracta d'Ives d'Alègre, "gioven, gentil, asperto e di gran core" (oct. 61). Amb una dotació de quatre-cents homes estava acampats a Solerolo (oct. 62), on el poeta descriu la mort d'"el petito signor ch'era di Galia" i la venjança de Cèsar (oct. 62-64), en clara i errada referència a Ives d'Alègre, ja que Ives d'Alègre no morí a Solerolo. Des de Granarolo, on els Orsini dominaven la situació, s'organitzà la marxa (oct. 65 i 66); tota la terra era plena de soldats, "era coperta tutta la pianura / che a veder pareva cosa oscura". Els faentins, des de la muralla, veien arribar els soldats, "vedevan al vento tremar li banderi / e comenzorno fra de lor a dire: / 'El ducha vol Faienza o vol morire".

El primer episodi de la batalla es lliurà al monestir dell'Osservanza, fora de la ciutat de Faenza, on durant l'hivern els defensors havien aixecat una defensa. El poema narra com fou l'acció de Vitellozzo, mentre Miquel de Corella s'apoderava del lloc: "Vitellozzo crudele / fin su le fosse corse e gridò forte: / 'brute canalie uscite de le porte" (oct. 68). Les octaves següents narren la lluita a mort de Bernardino da Marzano i Vitellozzo, descrita amb els símils dels falcons: "Ai tu mai visto nel'aria falconi / a la rapina scender disperati? / Così gli dua possenti baroni / con gran tempesta forno riscontrati / rote le lanze volorno i tronconi / li rutilanti stochi e ben sfodrati, / percotendo le braza, el petto, i fianchi, / li prodi capitani arditi e franchi" (oct. 70); i el dels bous o dels cavalls: "Sì come tauri se dano di chozo, / chavalli a chalzi e denti e lor a ponte" (oct. 71). L'aparició de Marcantonio de Sena, "ch'era un mal bestia e un mal demonio" (oct. 71), en la baralla no impedeix la mort d'"el Spolitin", és a dir de Bernardino da Marzano, "ma presto fo amazato da uno schiopeto, / chaduto un altro li dè d'una roncha, / che ambedo le gambe a quello troncha" (oct. 72). La retirada de Marcantonio marca l'inici de la càrrega contra la ciutat. Davant Cèsar, "che ben pareva un Annibale astuto, Vitellozzo tal parole scocca / che si dovea bombardar la rocha" (oct. 73). Les octaves 74 i 75 corresponen a la disposició de l'exèrcit de Cèsar i a l'efecte del bombardeig sobre la ciutat de Faenza, respectivament:

74

Qui veder si potia i gran guerreri:
 Petro de Mursia con ciascun Orsino,
 qui si vedia infiniti banderi,
 qui si vedia el campo transerpino,
 qui si vedia li animosi e feri
 spagnoli armati tutti in el confino,
 qui vi vedeva i canoni piantare,
 vedevasi la rocha bombardare.

75

Qui si vedia ruinar le mura
 e dentro scarichar assai bombardi,
 pel nero fume el sol e l'aria oscura:
 non si videan banderi o stendardi;
 le donne dentro senza aver paura
 vedove spose vergini galiardi,
 ferno in quattr' ore un ripar di noma,
 che fatto non l'arebe tutta Roma.

La simetria de les octaves reforça el dramatisme dels versos sobre la guerra. A continuació, les descripcions de les armes, del furor dels soldats, dels crits, del coratge d'ambdós exèrcits són descrits amb realisme i gran efectisme. L'atac dels soldats de Cèsar, comandats per *condottieri* de renom, és contrarestat amb l'astúcia dels faentins que els fan caure, a l'entrada de la ciutat, en un gran fossat construït a posta. La caiguda desencadena una pluja de tanta artilleria i tantes altres armes, com *lanzotti* i *ancini*, amb els quals espentaven els soldats al fossat. L'escena és digna de l'Infern de Dante, com el lector podrà recordar (oct. 76-82). Esgotats, afligits i desgraciats, els exèrcits es retiren, després de la batalla. El poeta els presenta a l'octava 83 que, per la seua bellesa, val la pena de copiar ací:

83

Li faventini et anche i valentiani
 se ritirorno afflicti, stanchi e lassi,
 stassevan da ogni parte queti e piani,
 timidi tutti con lamenti bassi,
 feriti ne le gambe, braza e i mani
 da lanzi e spedi partesani e sassi,
 se i forti faventini pur piangevano,
 li alteri valentiani non ridevano.

La resistència de la ciutat, "la città ostinata" com diu el poeta, provoca l'ira de Cèsar, que vol reduir-la a misèria, a ruïna (oct. 85). Convoca els capitans a la gran batalla:

85

Tutto irato si fece chiamare*
 li franchi capitani tutti quanti,
 dicendo: "I' voglio una battaglia dare,
 ch' a faventini sia amari pianti;
 li homini d' armi nostri d' alto afare
 lanze, speciare, balestreri e fanti,
 tutti sareno in general travaglia
 et io verò con voi alla battaglia".

Segueixen cinc octaves dedicades als capitans: Lluís de Montagut (oct. 89), Miquel de Corella (oct. 90), Fernando Farnese (oct. 91), Paolo Orsino (oct. 92); la darrera octava de les cinc esmentades, la 93, és dedicada a Giovanpaolo Baglioni, Fabio Orsini, Salcedo, Artés, Fernando Carrión i Ives d'Alègre.

Els tons èpics del poeta citen Silla, Domici, Fabrici, Pirro, Scipió Corneli, Claudio i les resistències glòries de la ciutat de Tebes, Cartago i Lilibeo.

Les octaves successives, 98-100, estan dedicades a les dones, als planys i a les consolacions. El cansament del setge i de la batalla és manifest en les darres octaves del poema: els prec, les llàgrimes de les dones espanten el duc Astorre Manfredi a l'acord, mentre, a la manera de les serps, l'exèrcit de Cèsar continua atacant i els faentins resistint-se (oct. 101-102).

La mort d'Achille Tiberti de Cesena i de Pere de Múrsia són destacades al final de poema (oct. 104-105) en un paisatge de mort i desolació. Miquel de Corrella és ferit al cap i Cèsar dulcifica el verí i el dolor amb cants, rialles i confits, "in gran legrezza converteva i pianti" (oct. 110).

Segons el poeta, a Faenza moriren 337 homes i molts foren els ferits; en el camp de Cèsar mil tres-cents, "sì che ambedoi le parte per l'uccidere / non potevan di cor cantar e ridere" (oct. 111). Els efectes del setge es feien sentir en la falta de pa i vi i la rendició de la ciutat:

112

Al popul disse Astore, che non erra:
 "Romani fano el ducha ogni or più forte,
 non c'è più vin né pan in nostra terra,
 polver, palote per schifar la morte;
 doncha se par a voi senza più guerra,
 daremo al ducha la cità e la corte
 et io harò con seco provisione
 e salvarò la roba e le persone".

Els *anziani* convocaren el dia 25 d'abril un consell general de la ciutat per discutir si es continuava resistint a l'enemic. El poema reflecteix el tractament honorable que Cèsar donà a l'ambaixada i la promesa de complir la condició bàsica que demanaven els faentins: garantir la vida, la llibertat i la propietat d'Astorre Manfredi, la seua família i els seus súbdits. El poema parla dels regals que Cèsar féu a Astorre:

120

Inanci al ducha el giovine gratioso
 s'aprestava pieno de tristezze,
 Cesar vedendo el signor amoroso,
 sì li fece infinite chareze:
 d'oro vestillo, tutto sontuoso,
 e dègli un bel corser con gran richeze,
 quel che seguite poi de tal signore,
 Idio lo sa, me ne scopia el core.

Woodward assenyala que les condicions es varen complir escrupolosament i també diu que Astorre, enlluernat per la forta personalitat de Cèsar, malgrat la possibilitat d'anar on volguera, decidí de seguir-lo i esdevenir un capità de l'exèrcit, però els fets el contradueu, ja que Astorre Manfredi fou empresonat a Castel Sant'Angelo i assassinat en el mes de juny de 1502.

LES ARMES

Sense cap dubte, l'efecte més colpidor del poema és causat per la completa i recurrent enumeració de les armes emprades en la batalla de Faenza. El poeta anònim és sabedor de la importància de les armes en el desenvolupament de l'acció i, per tant, no escatima cap recurs al servei d'aquesta intenció. Pot ser que per a un lector actual, acostumat a la familiaritat diària de l'ús de les armes, aquesta no siga una part d'especial relleu, però per poder entendre el poema en la seua totalitat i, en conseqüència, la manera que Cèsar tenia de guerrear, cal que ens aturem un moment i expliquem amb més detall aquest punt.

Les armes que Cèsar utilitzà en la batalla de Faenza, la crueltat del setge i el valor d'ambdós exèrcits foren coneguts en tot el territori italià. No és exagerat dir que aquesta campanya de la Romanya canvià moltes idees respecte a la idea de la cavalleria i a la guerra.

Francesco Guicciardini, gran historiador contemporani als fets que tractem, afirmava que l'arribada de Carles VIII de França a Itàlia uns anys abans havia trastocat definitivament el concepte de la guerra i de la cavalleria. Aquesta campanya confirmà els pitjors temors de Guicciardini. La por que els pobles de la Romanya tenien a Cèsar els aconsellava, i així ho feien, rendir-se abans d'encetar el conflicte, per la fama de crueltat que els precedia, a ell i als seus capitans. Els soldats espanyols eren especialment temuts per la manca de respecte i Cèsar presumia que no li tremolava la mà quan havia de fer justícia entre els seus homes. Les rendicions de Rímini i Pesaro havien estat un passeig per als exèrcits borgians, ja que no solament no els presentaven batalla, sinó que els esperaven per fer-los festa. A Faenza, en canvi, no fou així. El poble donà suport al duc Astorre Manfredi i els faentins es resistiren. El setge durà des de novembre fins a Pasqua, un hivern dur i fred. La fama repartí entre els combatents les seues atencions: als habitants de Faenza, el reconegut mèrit d'haver suportat el setge amb dignitat; a l'exèrcit de Cèsar, la defensa d'una concepció de la guerra que havia de marcar un principi de noves pràctiques, on tot valdria per tal de derrotar l'enemic.

Amb raó Ludovico Ariosto es queixava en la seua obra *Orlando Furioso* sobre la mort de la cavalleria amb la invenció de les mortíferes armes de pólvora, que anul·laven el mèrit cavalleresc d'un combatiment honorable, amb lleis que respectaven la dignitat i el cansament, i exaltaven la pietat i la misericòrdia dels nobles cavallers. Amb les armes noves de pólvora, els cavallers mataben indiscriminadament, sense veure la cara al contrari, és a dir, sense mesurar els sentiments que nodrien la confrontació. És allò que hui, com si fóra possible sorprendre'ns encara, anomenen les armes de destrucció massiva. Aquesta temor era present aquell cap d'any de 1500 a la Romanya. El passatge d'Ariosto, habitant de Ferrara, terra de cavallers, és de tots i de sobres conegut, per això estic certa que no destorbarà massa tornar-lo a llegir ara. Narra Ariosto, després d'haver salvat la desgraciada Olímpia, com és llançat al mar una arma terrible, l'*archibugio* que, en poder del rei dels frisons Cimosco, havia estat causa de mals infinits, una arma que només Beelzebug podia haver construït. Aquesta arma podia partir el ferro, obrir el marbre i semblar la ruïna per allà on passava. Però el lament més sentit del poeta rau en el fet que la nova arma posa fi a la glòria militar i priva d'honor l'ofici de les armes, el valor i la virtut. Permet, a més a més, que els bons guerrers siguen confosos amb els dolents: sense la gallardia ni la gosadia dels soldats, serà també la mort dels cavallers i dels senyors:

Come trovasti, o scelerata e brutta
 invenzion mai loco in uman core?
 Per te la gloria militar è distrutta,
 per te il mestier d'arme è senza onore;
 per te è il valore e la virtù ridutta,
 che spesso par del buono il rio migliore:
 Non piú la gagliardia, non piú l'ardire
 per te può in campo al paragon venire.

Amb una estructura que recorda la famosa entrada de l'Infern de Dante, amb les paraules escrites que indiquen el camí de la perdició, el discurs d'Ariosto no podia ser més eloqüent. L'*archibugio* és la porta de l'Infern dels humans, l'arma de la destrucció, la desaparició de les parts nobles del combatiment.

Però, tot i ser la referència de les més dignes que podríem trobar per a il·lustrar el que va suposar la invenció de la nova arma, per completar la nostra visió de les armes de Borja, caldrà que les comparem amb un altre noble cavaller, contemporani, familiar a les coses nostres. En la Biblioteca General i Històrica de la Universitat de València es conserva un còdex manuscrit, ms. 941, procedent de Ferrara, datat en l'any 1527. El manuscrit és un inventari del duc de Calàbria, enviat per la seua mare a València quan el duc de Calàbria, després dels anys injustos de presó, es disposava a casar-se amb la reina Germana de Foix, vídua de Ferran el Catòlic. Una part de l'inventari ha estat editada, sobretot la relativa a la biblioteca dels reis d'Aragó que es custodia a València, en l'esmentada biblioteca. La resta del manuscrit és inèdita. Són els béns d'un noble: cavalleria, capella, roba de casa, eines de treball, biblioteca, porcellana, relíquies, tapissos, quadres, cambres vestides, etc. Una de les parts, que ara ens interessa, recull totes les armes que tenia el duc, pròpies i heretades, amb tota seguretat.

Si llegim de quines armes disposava el duc per a esbarjo i per a guerrear, ofensives o defensives, i les comparem amb les armes citades al poema que editem de la batalla de Faenza, ens adonarem de la gran diferència que hi havia entre la concepció del món del duc de Calàbria, i altres nobles com ell, i el duc Valentinés, Cèsar Borja.

L'atxa o destrall, *ascia* en italià, era també coneguda com bec de falcó, destrall o martell; la daga, *daga* o *gladio* en italià, l'espasa, el bordó o estoc, *stocco* en italià, tenia una gran varietat com fulla, braç, mandret, pom, taula, etc. La llança, *lancia*, l'aristol o contera, *gorbia*, ascona, asta i maça, *mazza ferrata*, eren els instruments de què se servia, segons les ocasions, per a lluitar o competir. Era necessària molta pràctica perquè eren instruments pesats. La llança era l'arma més espectacular, ja que tenia una llargària de dos a quatre metres. També les espases podien arribar a pesar entre dos o tres quilos.

Per a ofendre, és a dir, per a l'atac, una de les armes més freqüent era l'estoc, *stocco*. La copagorja, *pappagorge*, ferros de llança, *ferrì di lancia*, la maça, *mazze ferrate*, amb puntes o d'estreles amb creu com un martell. Tenia també ganivets turcs, *cortelli turcheschi*. Punyal, visarma, alabarda, *sciabola*, *scimitarra* eren també habituals en les cambres d'armes dels nobles senyors.

Fent el recompte de les armes del poema, com déiem abans, trobem una realitat ben diversa, com veurem a continuació, al final de la transcripció, al glossari de les armes.

LA LLENGUA DEL POEMA

El poema té alguns trets lingüístics típics de l'italià de finals del segle XV. Alguns d'ells són indicatius també de la zona emiliana oriental, com veurem a continuació. Hem de tenir en compte sempre que, en tractar-se d'un text literari, els trets regionals es veuen contínuament mesclats amb els trets del toscà literari, sobretot en els textos en vers.

En el vocalisme predomina un fenomen d'assimilació vocàlica, sobretot de *e* que passa a *i* quan té a prop una altra *e*, ja siguin una o l'altra tòniques o àtones, per exemple: *lione*, *virgine*, *Cisena*, *cisenatico*, *riverentia*, *fidele*, *dilito*... També hi ha casos de tancament de la *o* àtona en paraules acabades en *i* com *curazi*, *gubernati*..., que podrien interpretar-se també com a casos de metafonia.

En el consonantisme, el primer fenomen que crida l'atenció en el text és la vacil·lació en l'escriptura de les dobles consonants, encara que predomina clarament la reducció d'aquestes com *pegio*, *socorso*, *acordio*, *magior*, *stradioti*, *hebe*, *alora*, *piazza*, *presteza*, *cità*... i fins i tot algun fenomen d'hipercorrecció com en *datto* (*dato*). Són excepcionals, però hi són, els casos de manteniment d'alguns grups consonàntics llatins com *optimo*, *sexto*, *omnipresente*, *dictatori*, *afflicti*...

Un altre fenomen molt cridaner és l'escriptura de <ch> davant <a, o, u> per a representar la velar /K/ com en *dicha*, *ciaschun*, *ducha*, *charo*, *choro*, *merchadanti*, *angelicho*, *francho*, *orticha*, *bocha*, *dilichate*, *anchora*, *focho*, *chore*, *chavalieri*... Aquesta grafia no respon a la pervivència de grups consonàntics grecs ni tampoc sembla respondre a un intent de representar una possible aspiració, perquè es dona en tots els contextos fonètics, de manera que ens inclinem a pensar que és una vacil·lació gràfica en un moment en el qual la grafia és molt inestable.

És molt vacil·lant la grafia de les consonants sibilants i palatals. Trobem en el text la grafia <zi> i fins i tot l'asibilació en <s> en lloc de <ci> per al fonema palatal africatat /tʃ/ com en *sedez'anni*, *lanza*, *basava*, inclús *lanzi* que, tanmateix, també veiem escrita *lance*; de la mateixa forma que en la representació gràfica de /ʃ/, que hem vist escrita amb <s>, <ss>, e inclús <si> en un intent de representar un probable so palatal en paraules com *lassa*, *lasorno*, *imbasiatore*..., encara que de nou s'observen paraules escrites amb el resultat italià per a l'africada, que és <sc>: *ascendere*, *uscirenno*... La mateixa vacil·lació en l'escriptura de la dental que apareix escrita amb <ci> en lloc de <z> en *palacio*, *amaciato*..., formes que conviuen amb les italianes *presteza*, *alegreza*, *forza*...

També vacil·la l'escriptura de /dʒ/ que trobem representat amb <z> en lloc de <gi> en *sazo*, *alozava*, *zachi*, *zanetti*, *mazor*..., que conviuen de nou amb formes de la koiné italiana com *fugir*, *magior*, *pegio*... Aquesta indecisió prové d'una confusió fonètica, ja que trobem també algun cas on es produeix el cas contrari i s'escriu *orgio* en lloc de *orzo*. Açò indica que qui escrivia no distingia bé els fonemes /dz/ i /dʒ/.

Al contrari, la representació de la palatal lateral <gli> és molt regular, *bataglia*, *togliendoli*... i les úniques vacil·lacions que trobem poden catalogar-se com a llatinismes gràfics, en *consilio* o *artelaria*.

La presència de llatinismes gràfics i lèxics és també important perquè trobem, al costat dels resultats gràfics esmentats, paraules com *disgratia*, *riverentia*, *satiar* que conserven el grup llatí <ti>, al costat de formes com *dubitanza*, *observanza*.

En la morfologia destaquen sobretot dos fenòmens: l'ús de la forma *el* per al masculí singular i, sobretot, els plurals femenins en *-i*. El primer és un ús que durant el segle XV era comú a tots els dialectes italians des de Roma fins al nord de la península; tanmateix, el cas dels plurals dels femenins en *-i* és un tret molt característic dels dialectes emilians. Veiem alguns exemples en el poema: *bochi* (>boca), *balestri* (>balestra), *bombardi* (>bombarda), *colubrini* (>colubrina), *lanzi* (>lancia), *curazi* (>corazza), *fassini* (>fascina)...

Pel que fa a la morfologia verbal, veiem de nou la coexistència de formes literàries com les formes en *-ono* de la tercera persona plural del present d'indicatiu *cominciono* amb d'altres formes característiques de l'italià septentrional com, per exemple, el manteniment de la *a* temàtica en el futur de la primera conjugació *cantarò*; i, sobretot, les formes dialectals del present d'indicatiu *stassevan*, *stessevan* i també de l'imperfet *stantiva*.

La <c> amb valor de <z> sorda, la reducció de les consonants dobles, les formes amb *-a* del futur, etc., ens remetent a la zona regional del nord d'Itàlia; la conservació de les vocals finals, l'asibilació de /tʃ/ representada gràficament fins i tot amb <se /si> i la palatalització de /dʒ/ escrita <ze-zi>, els plurals femenins en *-i* i les formes dialectals del present d'indicatiu ens fan pensar en la influència dels dialectes emilians.

CRITERIS DE TRANSCRIPCIÓ

La transcripció respecta la grafia de l'original.

- a) Hem separat les paraules i les hem ajuntat quan era necessari.
- b) Hem distingit entre *u* i *v*.
- c) Hem puntuat el text i normalitzat l'ús de les majúscules.
- d) Hem accentuat el text segons l'ús modern.
- e) Hem indicat amb un asterisc els versos hipermètrics.
- f) Les intervencions del transcriptor han estat sempre assenyalades amb oportuns signes gràfics.

LE BATTAGLIE DATE A FAIENZA DAL DUCA VALENTINO

1

Delo che in Frigia la cità dardania
in megio al mar rite o al mar segeo
murasti intorno e de moneta strania,
te merito el sprezero rege reo,
depone l' ira e qui conforta Urania,
che infonda i' me el bel canto chlioepo,
ch' io dicha con l' honor de laura rama
cose ch' al cielo volano per fama.

2

Erano anni mille cinquecento
che la virgine madre sancta e sacra
aveva partorito, come i sento,
el sancto figlio senza pena acra,

el qual perché de rame, oro, argento
 non s' adorasse cosa simulacra,
 in croce morse e' l sangue suo rimedia
 a noi qua giù e in ciel impe ogni sedia.

3

In quello tempo in Roma era un pastore,
 qual Alexandro sexto era chiamato,
 giva caciando ciaschun gran signore
 suo tributario, togliendoli el stato;
 stava in Faienza el bel signor Astore
 de età de sedezanni molto amato,
 charo el teneva el popul faventino,
 mandóli el papa el ducha Valentino.

4

Dentro a Furlin, Cisena e Bertinoro,
 e le castella in pian, in pogio, in via
 eran pieni de squadre; e poi con loro
 stava la tempestosa arteliaria;
 Marte Belona su nel sacro choro
 stava pensosi per la guerra ria,
 che Cesar ordinava far sì tetra,
 sì come cantarò ne la mia cetra.

5

Già era manifesto al universo
 la impresa di Faienza, forte terra,
 e' l giovine signor quasi era perso.
 Vedendo Valentin che l' arme afferra,
 fece in palazo un gran consilio e terso
 per optimo rimedio a quella guerra,
 dov' eran tutti quanti faventini,
 cioè merchadanti, artisti e cittadini.

6

Essendo nel palacio congregati,
 riciósse in piedi quel gentil signore,
 con summa riverentia e giesti ornati,
 con l' angelicho viso e bel colore,
 dicendo: "Voi, fideli gubernati,
 patri, fratelli, udete el rimore
 che ciel e terra contra noi si strida
 e sian senza soccorso e senza guida.

7

Fo la mia sorte d' ogni ben digiuna
 fin ch' io era in ventre de la madre,
 oltre seguendo la crudel fortuna,

sì fo amaciato el singular mio padre,⁶
 ora la guerra scabra, horrenda e bruna
 sentire con le strida de le squadre
 che a là verano armati intorno,
 ma è meglio morir che star in scorno.

8

Inele vostre mani i' voglio darmi:
 eccovi el vostro stato, i' vi son figlio;
 se voi siate d' acordio a difensarmi,
 io non temo la idra mano el ziglio,
 i' sarò il primo a vestirme l' armi,
 a tolorar con voi ogni periglio,
 io nacque con voi a non fallire,
 s' el piace al ciel, con voi voglio morire”.

9

O quanto al popul quel parlar fo grato!
 Ciaschun di lor amirativo stava,
 (i)n un⁷ subito un rumor fo sublevato:
 “Viva Astore”, ciaschadun gridava,
 rimase quel signore confortato:
 chi l' abrazava stretto e chi 'l basava,
 dicendo: “Non temere l' idra ardita,
 che ogniun di noi per te mettrà la vita”.

10

Di poi in piazza se cantò una messa,
 el popul l' ascoltò devotamente,
 menando ogniun la bocha chiara e spessa,
 pregando Iesù Christo omnipotente;
 presen la communion che gli è concessa
 per far battaglia più arditamente,
 giuron sopra l' altar al signor forte
 de serbar fede fino a l' aspra morte.

11

El giovinetto pieno de alegreza,
 armato su la piazza, fa dimora,
 armóssi el popul con tanta presteza
 de bramar l' arme parché ciascun mora,
 gionsen in piazza con tanta fereza,
 quanto conforto hebe il signore alora
 perché gridavan: “Salasso, salasso,
 Cesaro venga che 'l metremo al basso”.

⁶ L'autor es refereix a la tràgica mort del pare d'Astorre III, Galeotto Manfredi; sembla que en acudir al capçal de la dona malalta fou, per ella mateixa amb l'ajut d'uns sicaris, apunyalat.

⁷ L'imprés proposa la lliçó “nun”.

12

Eravi drento el conte Bernardino
 e misser Carlo da Pisa, a quelle imprese*
 da Codognola Antonio de Fiorino,
 el valente Marchion pontremolese,
 un capo de stradioti pelegrino,
 e Marcantonio, capitan sanese,
 eran con quelli capitani armati
 ben quatro milia homini da fa<n>ti.⁸

13

Con lor compagni tocorno dinari
 e dilichate spese ogniun avia
 e comincion a far fossi e ripari,
 sarasineschi per la guerra ria,
 i palazi di fora e giesi chari
 de martiri, apostoli e Maria
 in terra le giton per dubitanza,
 lasorno in pedi⁹ la santa Observanza.

14

Perch' era in loco aprico e non salvatico
 el templo sacro, ma non era musaico*
 de quel chi fece lo liono pratico¹⁰
 e che tradusse quel bel libro ebraico
 in nostra lingua, che ciascun grammatico
 intende el viver d' ogni re giudaico,
 per ché 'l signor l' amò di cor purissimo,
 spianar non volse quel loco santissimo.

15

Artelaria trovò, sazo che 'l sai,
 archibugi, spingardi e falconetti,
 pasavolanti e bombardi assai
 e balestri da bancho, asa, schiopetti
 e miselli a le mura per dar guai
 a li ducheschi armigieri perfetti.
 Eran forni di gran e di orgio,
 hora li lasso e torno a Cesar¹¹ Borgio.

16

El qual dentro a Furlirno dimorava
 e in ordine metteva la sua gente,
 dando stupendio a chi bisognava:

⁸ L'imprés proposa la lliçó "fati" per mantenir la rima.

⁹ L'imprés proposa la lliçó "impedi".

¹⁰ L'autor es refereix a l'estàtua de sant Jeroni en l'església, fora porta Montanara, encarregada pels de l'Observància. L'estàtua fou construïda per Donatello, que la féu en fusta. Ara es troba a la Pinacoteca.

¹¹ L'imprés proposa la lliçó "Celar", obvi error tipogràfic.

a taliani e spagnoli interamente,
 di poi chiamò un mesagio e comandava
 dicendo: “Va a Faienza prestamente,
 dì che s' arendan senza farne ingiuria,
 che guai a lor, s' aspetan la mia furia”.

17

Montò a cavallo e subito inviósse,
 cavalcando veloce fo a Faienza,
 venirno i dictatori su le fosse,
 el mesagier parlò con sua eloquenza:
 “Non spetate de Cesar le percosse,
 la furia, el gran timulto e la sentenza:
 a chi contrasta l' è aspro e crudele,
 a chi se rende, clemente e fidele.

18

Si vi rendete farà un bon partito
 al vostro ornato degno signoretto,
 perdonaràvi el ducha ogni dilito,
 el v' è datto tributo e ogni difetto,
 perdonaràvi anchora el preterito
 ch' avete al santo patre ogni precetto,
 rendetevi, se non che 'l fia tal guerra,
 che sangue e focho metteren la terra”.

19

“Sapiàno ben che 'l ducha a gran possanza,
 hogne regal potenza a lui se piega,
 che 'l ciel li dà favor el re di Franza,
 el fer lion da l' ale è suo colega,
 ma el nostro favor è spada e lanza,
 nostro tesoro è gran sicorso e lega
 e l' arme forte, l' animo, el gran chore:
 morir vogliàno pel nostro signore.

20

Ora te parti e più imbasiatore
 non venga, che sarà lo mal venuto”.
 Tornò pien di paura al so signore
 e ben gli disse ciò che gli è caduto,
 Cesaro mosso ad ira e gran furore
 e tutto el campo insieme ebbe ridotto,
 deliberò per ultimo rimedio
 d' aver Faienza a forza o per assedio.

21

Cesar cavalcha e con seco avia
 Petro de Mursia in arme, un rutiliano,
 e Do ·Michel Coreglia in compagnia,
 Ioan Paulo Baglioni capitano,

bochi cinquanta sei d' arteliaria,
 quindecim milia combattenti al piano,
 sguicieri ispani e gente transerpina,
 principi assai de la gran casa Orsina.

22

Prima el signor Iulio, el signor Paulo
 e Fabio qual sperava al ciel ascendere,*
 heraci Vitellozo, ch' era un diavolo
 al rimor alla guerra al gran contendere,
 Ferando da Farnes, in arme un maulo,
 Louis da Monte Acuto, poi intendere;
 poi era i campo un spirito in arme pratico,
 el forte francho Achille cisenatico.

23

Norio Savello con la sua bandera,
 el capitano Rosa e poi fu nato,
 el capitano Zanoto Masera,
 Gaspar Vais e Petro Masa armato
 e Palombino e Ferandicho in schera,
 Ioan de Sibilla e Salzedo amato,
 Artes Dionisi, el bon comandante,
 pareva el campo d' un imperatore.

24

Ch<i> era nel campo vedeva piaceri:
 el ducha e soi baroni cavalchare
 e le gran squadre, infinite banderi,
 l' arme che 'l sol facevan oscurare,
 frisoni e zaneti e gran corseri,
 barbari, turchi con salti bravare:
 pareva, in contra de Asdruballe, Claudio,
 tanto era el ducha e tut' el campo in gaudio.

25

Essendo gionti apresso a la citade,
 Do Michele chiamò i gran guerreri,
 dicendo: "Abiàno preso in veritade
 populi assai senza l' arme feri,
 hora Faienza brama crudeltade;
 mostrarete le forze e chavalieri
 pensate ben: chi va timido in guerra
 lassa infamia, e 'l miser corpo in terra.

26

Arimembratev' i nobili romani
 Mario, Camillo, vostri antecessori
 e voi spagnoli pensate ai sovrani¹²

¹² L'imprés proposa la lliçó "soprani".

Fartorio e Mandonio, i lor valori,
sarete con le spade crudi e strani
e li inimici offendere con dolore,*
se meco in arme ben vi portarete
fama, favore, auro acquistareè”.

27

L' animo par che a valentiani cressa,
vedendo del gran ducha el magno aspetto,
che fa similia a Marte in ogni <im>pressa,
e l' ample guerre piglia per diletto,
essendo l' oration a lor concessa,
fecen più che lion gran cor nel petto,
delibron morir o aver l' oliva
gridando: “Cesar Borgia, viva viva!”

28

El campo <at>torno al borgo si alozava
di quà, di là, de sù, de giù, per certo,
el populo magno alarme si sonava.*
Carlo da Pisa con ciascun asperto
corse de fora e <i> nimici frontava,
pareva che l' inferno fusse aperto
pel gran rimor levato fra li scheri
soi, per l' asalto dei¹³ bon cavalieri.

29

El qual ferendo come disperato,
rope la lanza, poi pigliò la spada,
urtando or questo, or quel, qual Marte armato,
ferì ducheschi, non stavano a bada;
da ogni parte l' è ben circondato,
poi volendo fugir non c'è la strada,
ché intorno aveva più de mille spade,
con animo maggior che mai Milciade,

30

gridò: “Datemi el passo, gente fella”,
spronando cade el gran corser sul sito,
presto fu morto e tratto de la sella.
El magno Carlo, chavalier gradito,
perch' aveva le man piene d' anella,
beato chi poteva tronchari un dito;
così straciato fo Carlo da Pisa,
morto spogliato fin su la camisa.

31

Vedendo li compagni l' aspra morte
di quello chi¹⁴ pensava aver la gloria,

¹³ L'imprés proposa la lliçó “del”, evident error tipogràfic.

cominciorno a fugir per vie acorte;
 valentiani seguian la victoria
 ucidendo e ferendo su le porte,
 per gran battaglia dice nella istoria,
 spezati i braci avevan e chi 'l cervello*
 e la campana sonava a martello:

32

“Alarme, alarme”, tutti sì correvano
 frontandose con gente sguizarescha,
 con lance e spade, tanto combatevano
 che pur serorno la sarasinescha,
 po' alle spingarde el foco dasevano,
 che fu uccision della gente duchescha,
 sì che per forza de quel gran socorrere,
 se misse allora i valentiani a correre.

33

Cesaro Borgia, ducha di Valenza,
 fece piantar colubrini e canoni
 e falchonetti per dar penitenza
 a le diffesi a li franchi campioni;
 e cominciorno a bombardar Faienza,
 romper le mura, reperi e torrioni,
 sì crudelmente i canoni scochavano,
 che Iove e li altri dei in ciel tremavano.

34

Con tanta aspreza ruinon le mura,
 con cruda doglia de far guerra ria
 guerreggia<n> i faventini oltra misura:
 chi carcha e chi discarcha artegliaria,
 pareva l' aria tenebrosa oscura;
 Faienza a pena el campo si vedìa
 per le palote, el focho, el fum che piove,
 trema Pluto al fondo e nel ciel Iove.

35

El valente Marchion pontremolese,
 Antonio de Fiorino, non dimora,
 fecen le fossa dentro alle difese:
 chi zapa, chi arecha e chi lavora;
 era a cavallo Astor con soi arnesi,
 solicitava li ripari, allora
 portar faceva a grandi e picolini
 chi terra, travi, ciochi e chi fassini.

36

E fecen le ripara tanto grossa,

¹⁴ L'imprés proposa la lliçó “chi”, error tipogràfic.

che non temeuan più el bambardare,
 li valentiani a le mura, a le fossa,
 missen le scale per voler montare:
 qui si speciavan polpa, nerva et ossa,
 qui si vedeva i sassi a ruinare,
 gittati da la terra con frachasso,
 qualunque gionge, abate morto al basso.

37

Li valentiani valorosi e ferì
 sopra le scale furiosi montavano
 con le lor spade lucide e legieri,
 sopra le mura forte contrastavano
 feroci faventini, e li stranieri,
 con lanci e spade tanto battaliavano,
 che li gittaven giò per quelle schale:
 chi se rompeva el collo e chi le spale.

38

Erano in terra infiniti schiopetti,
 che de Faienza n' ucideva assai,
 venendo a li difesi i poveretti,
 per non essere presi in tanti guai,
 li passavan curazi, zachi e petti,
 che tal crudeltà <non> fo vista mai,
 e pur stassevan al scuro combattere
 per non lassarsi superar o battere.

39

Valentiani satiar non si poriano,
 sopra le schale montavan furiosi,
 in su le mura forte combattiano,
 facendo le lor spade sanguinosi,
 in ocio faventini non stasiano,
 ma, con gran grida e colpi impetuosi,
 donavano a nimici morte oscura,
 ruinandoli giuso de le mura.

40

Cesar allora diventò sì crudo,
 vedendo la sua gente trabuchare,
 irato tutto, de pietade nudo,
 si fece la battaglia rinfreschare;
 el popul di Faienza stava scudo
 a le tagliente spade el saietare,
 qui si vidia romper piastre e maglia,
 tant' era horrenda e dura la battaglia.

41

Vedendo cesalpini e tramontani
 che Cesar Borgia grida a inanimire,

Orsini, Vitelleschi e franchi, ispani
 montavano le schale per ferire;
 salirno sù tre franchi capitani
 con le bandere in man, con grande ardire,
 sì che Faienza ebbe gran paura
 vedendo le bandere su le mura.

42

Come Cesaro vide le banderi,
 ch' eran montati, gridò forte forte:
 "Mostrate vostre forze, o cavalieri,
 ch' oggi <è> quel giorno ch' averen le porte";
 montavano animosi i gran guerrieri,
 ma par che gli acadisse poi per sorte
 che un canon de Cesaro schochasse
 e li tre capitani sì amazasse.

43

Smembrati forno e per tal modo guasti,
 quei che li vide dentro al cor smarisse,
 a faventini piacque tali pasti,
 bramando gloria par che ogniun ferisse,
 i valentiani stanchi son rimasti
 vedendo la desgratia che impedisse,
 feriti, afflicti stanno in terra bassi,
 percossi da le lanze, dardi e sassi.

44

De Saveleschi, el magno signor Norio,
 per dar a Cesar Borgia gran ristauero,
 con impeto mazor che mai, Sartorio
 contra Metel né contra Alcide el tauro,
 per dar a la città crudel martorio,
 armato tutto e sopra un saion d' auro,
 la insegna in una man, la spada in l' altra,
 paura apresso a lui molt' era scaltra.

45

Montò la schala ove manchava un merlo
 e li fermosse el cavaler sabello,
 disposto el popul vivo o morto haverlo,
 con lanzi e sassi ferevano quello:
 O, che superba cosa era a vederlo!
 che più Graccho Neron Fabio Marcello,
 chi de Norio aspetò soi gravi colpi:
 ha l' alma in ciel e in terra l' ossa e polpi.

46

Quanti schiopetti li forno scharchati,
 che mai fo colto el capitan de fede,
 sassi infiniti li forno lanciati,

lui saldo sta con la bandera el pede,
 uno gli dè doi colpi disperati
 nel petto senza haver nulla mercede,
 cade chrepatò in arme su la fossa:
requieschant a le felice ossa.*

47

Era Faienza piena di fatica
 solo per la morte de soi citadini,
 era ferito a morte in tanta bricha
 el valoroso Antonio de Fiorini,
 mai dolce non si pò coglier l' orticha,
 rare victorie son senza ruine,
 e di fora morì Norio Savello,
 qual fu nel cor del ducha un gran coltello.

48

Già i freddi venti in aria combattevano,
 ingenerando giaci e neve piovere,
 sì che infiniti buffali morevano,
 fin a li silve rimanevan povere;
 li gran corseri a pena in pie stassevano;
 Cesar adoncha fece el campo movere
 e ritornò a Furlin con trombi e zufoli,
 l' arteliaria condusse senza bufoli.

49

El ducha a tutto el campo fece festa:
 "O bellicosi, habiate gran speranza,
 questo verno staren senza molesta,
 finché la primavera intr' in danza,
 poi uscirenno fora con tempesta
 a Faienza bassar la sua roganza";
 con paroli et auro confortólli:*
 "Voi vi farete ricchi" e via mandóli.

50

Part'era pres dei faventini contato,*
 dove el campo duchescho si stantiva
 per assediare Faienza da ogni lato,
 in Brisigella e Rosi, dimorava
 nobili capitani, ogniun armato,
 ch' eran in ponto quando bisognava;
 steseva Do ·Michel a Oriolo,
 per dar a faventini alpestro dolo.

51

El ducha, el so squadron de cavalieri,
 or a Forlino, Imola o Cisena,
 steseva in festa in conviti interi
 con damme belle più che mai Elena,

ligiadre, ornate, graziose, alteri;
 e Cupido stringeva la cathena
 a Cesaro, mostrando el suo furore,
 sì che 'l faceva far danze d' amore.

52

Da santo Andrea alla resurrectione¹⁵
 sempre si fece qualche coraria,
 Vitellozo Orsini, ogniun volpone,
 facevan preda e danni in ogni via
 del savelescho Norio in su l' arcione,
 i' non vi dico ciò che lui faccia,
 che mai un' ora non posava in terra,
 che triomfava sol quando era in guerra.

53

Volse el Corelia una notte scalare
 el borgo di Faienza con sua gente,
 intrati qualche sei a non fallare
 pareva ogniun di lor esser vincente:
 "Ariva, ariva", comincion <a> gridare,
 così rivò le guardie, prestamente
 corsen alarme e forno pigliati,
 e subito a le mura fon pichati.

54

Su lui campò el capitano Rosa,
 che fo scambiato con un cittadino;
 ogni gran squadra esperta e valorosa,
 del magno ducha Cesar paladino,
 Faienza non lassava mai in posa,
 correndo li guastava ogni confino;
 sì che Faienza, come certo parme,
 aveva da gridar: "Alarme, alarme!"

55

E correre a le mura ponti e porte,
 e donne scapigliate in genochione,
 Iesù pregando che sostene morte,
 che li campasse da superatione,
 Cesaro francho valoroso e forte,
 vedendo primavera è la stagione,
 pensò d' uscir in campo com' è usanza:
 mandò chieder soccorso al re de Franza.

56

Già Febo speronava i soi corseri
 piroi, ecco che tirava el carro,*
 e tonsechar faceva li senterì

¹⁵ Des del 30 novembre 1500 (sant Andreu) a Pasqua de Resurrecció de 1501.

Ch'empè di sper, non si mostrava avaro
 per monti, poggi, piani e per riveri,
 era perfina al ciel de luce chiaro,
 girando intorno el carro col suo raggio,
 rinovò el pin, l'abet, la querza, el fagio.

57

La nostra antica madre ch'era inetta
 la fece el dolce tempo revestire,
 el serpe alciava el capo fra l'erbeta
 e li arborelli felli fertili fiorire;*
 l'agricoltor stasseva in capanetta
 al canto de li ucelli, al bel dormire,
 quel che pareva a Filomena pianto,
 a li altri era conforto e dolce canto.

58

E già Diana aveva messo a passi
 le belle nimfe con li archi soprani,
 in prichi valli, frali, sterpi e sassi
 givan correndo li porzi silvani
 con li daini, cervi, chapri e tassi,
 feriti da saieti e feri cani,
 ma el bel era veder la picol lepre
 serbar l'odiata vita in un genepre.

59

Discese in questo giù del ciel Belona,
 e in visione aparve al trionfale,
 dicendo: "Cesar, averai corona,
 se ami Roma che ti fa mortale,
 sapi che el re del sangue di Ragona
 sarà scaciato per guerra martiale,
 però t'afreti a prender questa terra
 che esser ti convien a quella guerra".

60

Così Belona dal ducha partisse,
 el bellicoso Cesaro svegliossi,
 a Faienza sclamando, par che disse:
 "El ciel te guardi da li mei percossi".
 In questo meglio gionse un forte Ulisse
 con gente armata, con cavalli grossi
 inella guerra presto e non già pegro,
 quest'era el francho munsignor d'Alegro.

61

Era in sua gente francha e valorosa
 ben quatro cento degni homini d'armi,
 però si chiama Gallia bellicosa
 in molti libri in prosa e versi carmi;

sì come vide la gente frantiosa,
 el ducha disse: “I’ vo contento farmi”,
 era nel campo el petito signore:
 gioven, gentil, asperto e di gran core.

62

Cesaro liberal a la campagna
 se misse franchamente con el campo;
 li capitani soi de Franza a Spagna,
 parevan drachi che menasse vampo
 et de Ausonia tanta gente magna,
 veloci più che vento, strale o lampo,
 col ducha a Solerol andò a camparsi,
 ma el castellano non voleva darsi.

63

Perché el castello render si volia,
 el castellan trasseva nella terra
 dentro e di fora con l’ arteliaria,
 el ducha, irato per colui qual erra,
 li fece dar una battaglia ria,
 ma el castellan ucise in quella guerra
 un degno capitano di gran valia,
 el petito signor ch’ era di Galia.

64

El ducha Cesar n’ ebe gran tristeza,
 perché ne fece poi dimostrazione;
 el ducha avendo in man quella forteza,
 el Borabarder che fece l’ uccisione,*
 li tolse quel altera e gran ricchezza,
 d’ onde procede ogni consolatione,
 non gli giovò li gran preghi in ginochi,
 ché per vendetta li trasseno gli occhi.

65

El ducha fece col campo partita,
 intorno a Granarol le squadre tesi,
 per ché la terra stava ben fornita,
 stavano tutti armati a li difesi,
 come viden l’ armata sì fiorita,
 con dubio d’ esser morti, arsi o presi,
 derno la terra insieme la fortezza,
 per non sentir de morte tanta asprezza.

66

A parte a parte, le superbe squadre
 del magno campo in ordine fo messo,
 e tutte le banderi sì ligiadre,
 per ch’ era da Faienza poco cesso,
 com’ era carcha nostra anticha madre,

essendo a Faienza el campo apresso,
era coperta tutta la pianura,
che a veder pareva cosa oscura.

67

“Alarme, alarme”, in Faienza sonava,
“Alarme”, corse i faventini alteri;
“Alarme, alarme”, ciaschun ben s’ armava;
“Alarme, alarme”, sorno a li fronteri;
ciaschun armato a le mura guardava,
vedevan al vento tremar li banderi*
e comenzorno fra de lor a dire:
“El ducha vol Faienza o vol morire”.

68

Che li è venuto el soccorso de Franza,
che a Cesaro sarà tropo fidele,
el ducha andò a logiar al Observanza,¹⁶
ma prima li mandò el so Do ·Michele,
mentre che quello pigliava la stanza
con soi soldati, Vitellozo crudele*
fin su le fosse corse e gridò forte:
“brute canalie uscite de le porte”.

69

Udito ne la terra l’ amplo grido,
el conte Bernardino da Marzano
corse fora gridando: “I’ te desfido
e non fugir se sei bon capitano”;
rispose Vitellozo: “I’ me ne rido,
che se tu fossi ben Ector troiano”;
piglia del campo da bon cavaleri,
basson le lanze e spronon i corseri.

70

A’ tu mai visto nel’ aria falconi,
a la rapina scender disperati?
Così gli dua possenti baroni
con gran tempesta forno riscontrati,
rote le lanze volorno i tronconi,
li rutilanti stochi e ben sfodrati,
percotendo le braza, el petto, i fianchi,
li prodi capitani arditi e franchi.

71

Sì come tauri se dano di chozo,
chavalli a chalzi e denti e lor a ponte,
crudel stochate mena Vitellozo
e simelmente el valoroso conte,

¹⁶ Veure l’octava 13.

grida ciascun: “Se ti piglio, ti strozzo”,
 in questo a la città s’ abassò el ponte,
 con cento fanti uscite Marcho Antonio,
 ch’ era una mal bestia e un mal demonio.

72

Fin hora Vitelleschi, el lor signore,
 hanno lassato in battaglia soletto,
 ma vedendo nimici con furore,
 saltorno a la battaglia con dispetto;
 mostrava el Spolitin el suo valore,
 ma presto fo amazato da un schiopeto,
 chaduto un altro li dè d’ una roncha,
 che ambedo le gambe a quello troncha.

73

Poi Marchantonio s’ ebe a ritirare
 nella città per non esser destruto,
 e molta arteliaria fe scharichare,
 non aspettò Vitellozo el saluto,
 el ducha el campo si fece alozare,
 che ben pareva un Annibale astuto,
 poi Vitellozo tal parole scocca,
 che si dovea bombardar la rocha.

74

Qui veder si potia i gran guerreri:
 Petro de Mursia con ciascun Orsino,
 qui si vedia infiniti banderi,
 qui si vedia el campo transerpino,
 qui si vedia li animosi e ferì
 spagnoli armati tutti inel confino,
 qui vi vedeva i canoni piantare,
 vedevasi la rocha bombardare.

75

Qui si vedia ruinar le mura
 e dentro scarichar assai bombardi,
 pel nero fume el sol e l’ aria oschura:
 non si videan banderi o stendardi;
 le donne dentro senza aver paura
 vedove spose vergini galiardi,
 ferno in quattr’ ore un ripar di noma,
 che fatto non l’ arebe tutta Roma.

76

El valente Marchion, d’ ingegno pieno,
 si fece far un fosso di gran fondo
 e fece un gran ripar con quel terreno
 de sassi e travi quel homo iocondo;
 Cesar non vene con canoni a meno,

tanto trasseva che tremava el mondo,
deliberò di poi mostrar sua vaglia,
entra ne la città per gran battaglia.

77

Mandóli Vitellozo con sua gente
homini d' arme e fanti di valore
a la crudel battaglia arditamente,
andorno con gran strida e più furore,
ciaschun de dentro e fora era valente,
d' un animo feroce e d' un gran core,
trassen le lanze l' un l' altro a ferire,
che Iove in ciel facevano stupire.

78

Parevan crudi tigri Vitelleschi;
li faventini ben si difensavano,
de loro ne amazava assai i ducheschi,
che con impeto forte battagliavano;
da l' una parte e l' altra eran maneschi,
lanzi e sassi per aria volavano
da ogni parte, tanti ne morevano,
che in barcha di Charonte non capevano.

79

I valentiani sul ripar venia,
ciaschun pareva un lion scathenato:
che guerra crudel, spietata e ria!
Pioveva i passatori da ogni lato,
i faventini assai pignate avia
tutte piene de foco artificiato,
lancando accendevan con furore,
ardendo l' arme, polpe, l' ossa, el core.

80

Chi avesse visti li gran capitani
del ducha Cesar Borgia valoroso
soliciti a soldati soi soprani,
ciaschun vil cor facevan animoso
a la battaglia alpestra, ai colpi strani!
feceno quel riparo sanguinoso,
talmente se portorno i franchi Orsini,
che tolsen un riparo a faventini.

81

E quando se credevan correr drento,
videno un cupo e sì horrendo fosso,
sol a vederlo era gran spavento,*
che vi sarebbe stato el campo ascosso!
Scharcono faventini in un momento
tanta arteliaria a più non posso,

poi con lanzotti, che ancini portavano,
 assai soldati nel fosso tiravano.

82

El valente Marchion lassò contendere
 el faventino populo terribile,
 lui fece un fosso per poter difendere:
 cupo, largo, ch' è cosa incredi<bi>le;*
 Iove nel cielo ben poteva intendere
 le voce e le bombarde in guerra horribile,
 da ogni parte posò ciascun magnanimo,
 che la forza manchava e non l' animo.

83

Li faventini et anche i valentiani
 se ritirorno afflicti, stanchi e lassi,
 stassevan da ogni parte queti e piani,
 timidi tutti con lamenti bassi,
 feriti ne le gambe, braza e i mani
 da lanzi e spedi partesani e sassi,
 se i forti faventini pur piangevano,
 li alteri valentiani¹⁷ non ridevano.

84

El ducha dette a lor assai travaglia,
 ogni giorno la terra combatteva
 con promesse de mai metterli taglia,
 a mille belle cose s' offereva
 loro, a le mura chiedevan bataglia,
 con bone guardie la cità stasseva,
 s' alchun d' acordio s' ardiva a parlare,
 subito a peze el volevan tagliare.

85

Vedendo el ducha la cità ostinata,
 a Dio giurò de farla tutta gramma
 e de tagliar a peze la brigata,
 al lupanario metter ogne damma
 e d' ogni bene averla schagiata
 e di poi ruinarla a fuoco e fiamma:
 teatri, mura, porte con esdegno,*
 qui fu Faienza e gli bastava el segno.

86

Tutto irato si fece chiamare*
 li franchi capitani tutti quanti,
 dicendo: "I' voglio una battaglia dare,
 ch' a faventini sia amari pianti;
 li homini d' armi nostri d' alto afare

¹⁷ L'imprés proposa la lliçó errada "valentiavi".

lanze, speciate, balestreri e fanti,
tutti sareno in general travaglia
et io verò con voi alla battaglia”.

87

Udendo tal parlar i capitani,
ciaschun in ponto misse la sua gente,
ma sopra tutti li magni romani
con lanze e spade e lor arme lucente,
li faventini ne l' arme soprani,
vedendoli venir arditamente,
se missero al riparo tutti armati,
li ferì valentiani li an saltati.

88

Di cor feroci, esperti e valorosi,
trassen le lanze per voler ferire
li faventini, in arme sì animosi,
con lanzi e sassi mostravano ardire,
erano d' ogni parte sì furiosi,
che poco si curavan de morire;
ma i valentiani, pieni d' ardimento,
voleano per forza intrare drento.

89

Achille menò colpi alpestri e rei,
el militar Louis da Monte Achuto
quando nel mare li faraonei
negharo, un tal rimor non fo sentuto,
arme, brochati, veluti, torquei*
sopra el terren restaro e l' alme a Pluto,
poi sopragionse el gran Petro de Mursia,
che con dolor nimici stratia e strusia.

90

Volse el Coreglia un ponte edificare,
presto nel capo el colse un archibuso,
che sotto sopra el fece trabuchare,
Cesaro Borgia allora torse el muso,
acceso d' ira, cominciò a gridare:
“Faienza se te piglio io t' abruso”,
poi gridò e disse: “Romani solliciti,
hogi li grati honori a voi son liciti”.

91

El giovine fidel signor Ferando,
del generoso sangue de Farnesi,
con impeto in battaglia intrò gridando*
“Hogi è quel giorno che sarete presi
sol dando a questo e quel di vita bando”,
e, stato più d' un' ora a li contesi,

un falchonetto dègli morte grama,
 benché non mor colui ch' aquista fama.

92

Corse in battaglia el gran Paulo Orsino
 con la sua gente impetuosa e grande
 sopra la fossa più che mai querino:
 fè cose magne, stupende, admirande;
 poi da Marzano el conte Bernardino,
 Marchion e Marchantonio a l' altre bande,
 l' un contra l' altro, s' affronta con angue,
 spandendo al cel le grida e in terra el sangue.*

93

Qui si vedeva Ioanpaulo Baglione
 e Fabio, giovinetto presentarse,
 Salzedo Artes, Ferando da Charione
 e monsignor d' Alegro a faticharse,
 e poi di dentro el picholo garzone,¹⁸
 signor Astor, alle mura frontarse,
 ma perché el popul l' ama più che gioia,
 lo schaciano temendo che non moia.

94

Feroci faventini battagliavano,
 nulla curando iudici né strologi
 sopra le mura la morte mostravano;
 così li preti e li summi teologi
 l' ornata patria loro difensavano,
 senza conforto d' oration o prologi,
 non fu più sangue strepito né strilla
 in campo marzo in crudeltà de Silla.

95

Qui si videa la crudel battaglia
 et infinite arme amanezare,
 celate, imbraciatore, petti e maglia
 non poteano tanto riparare,
 qui si vidia per l' aspra travaglia
 tutto quello confino a insanguinare,*
 qui si vidia morti con feriti
 caschar in terra e molti tramortiti.

96

Non era un tal rimor nel precipitio,
 là dove Pluto regna con esdegno,
 non fece tanta guerra el gran Domitio
 né la forteza contra Cesar degno,
 né contra li seniti el bon Fabritio,

¹⁸ Gal·licisme.

né Pirro per aver d' Italia el regno,
tant' era l' uccision strida tempesta,
che Iove stava in pianto e Pluto in festa.

97

El ducha la battaglia ogni hor rinova,
pareva intorno a Tebe Chapaneo,
Sipio Corneglio a Carthagine nuova,
Claudio romano intorno a Lilibeo,
essendo el ducha in arme e far gran prova,
sì fo percosso nel combatter reo
da partesani e sassi molto forte,
ma le bon arme lo campò da morte.

98

Erano i faventini disperati,
vedendo la battaglia sì feroce,
quelli ch' eran feriti e sì impiagati
venevano le donne a bassa voce
con confection e vini delichati:
chi voleva el conforto e chi la croce,
el bon Marchion a morte fo ferito,
rimase el popul tutto sbigottito.

99

El chapitan Ferer stasseva forte,
quel ch' a Furlin dal ducha era partito,
a Marchantonio sì tochò la sorte;
malguardo l' arme el giovine gradito;
gridavan da ogni parte: "Morte, morte",
chi trabuchava morto e chi ferito,
correva i valentiani¹⁹ alpestri e ferì
mettendo a li ripari li banderi.

100

Le poverelle donne schapiliati,
plorando ogniuna, in ginochi stassia,
Iesù pregando con santi beati,
con lacrimi in tal modo si dicia:
"li homini morti e noi vituperati,
sareno, dolce figlio di Maria";
però do fede che quel santo exordio
facesse tra Faienza el ducha acordio.

101

Erano li banderi a li ripari,
i valentiani parevan serpenti:
qui era i crudi colpi alpestri amari,
qui trabuchava i corpi sanguinenti,

¹⁹ L'imprés proposa la lliçó "nalentiani", obvi error tipogràfic.

non si mostravan faventini avari,
mettevan strida stringendo li denti,
ferendo li nimici in meglio al petto,
ruinandoli giuso al lor dispetto

102

con quelle lanze ch' aveva li ancini,
alchun per forza nel fosso tirava,
<al>tero li banderi i faventini
e sotto terra una cantina stava,
qual era piena d' archibusi fini,
quali infinita gente si amazava,
caschavan morti in terra in un volume
senza veder la fiama, foco o fume.

103

Chi avesse visto el valoroso Achille,
che Marte lo criò dentro a Cisena,
li homini frachassava come pille
con un lancion che pareva un antenna;
harebe el giorno morti almancho mille,
e altre tanti posti a la catena,
ma un girifalcho li dette nel viso,
che chade in terra el capitan uciso.

104

Quando d' Achille fo el bel viver scorto,
Louis da Monte Acuto li era a lato,
perché l' amava, n' ebe gran conforto,
poi cominciò gridar popul rabiato:
"Farò crudel vendetta o sarò morto",
in questo un falchonetto li a passato
el petto, che non valse nullo arnese,
apresso Achille morto in terra stese.

105

Romani, hispani e gente transerpina
con grande ardire menavan le mano,
mentre combatte con molta ruina
Petro de Mursia, valoroso ispano,
una palota uscì de la cantina,
che in terra gittò morto el capitano,
et altri assai spagnoli e francesi
e nobili tagliani a quelli impresi.

106

Certo era a vedere cose oscure:
li cavalieri morti in arme electi,
insanguinenti e rotte l' armature,
pel schochar de balestri e de schiopetti,
dentro di fora non eran secure,

pel schochar de chanoni e falchonetti,
 passa volanti che davan dolori
 con partesani, sassi e passatori.

107

Eravi drento de boni soldati,
 esperti in arme, pratici, animosi,
 sì che molti de lor eran caschati
 feriti, morti in terra sanguinosi
 e li altri lassi, afflicti e sì stanchati,
 andorno in una sala i valorosi,
 per confortarsi e ritornar in guerra,
 ma un canon misse quella sala in terra.

108

Passa pel mare la nave degiuna,
 di poi si rompe e speza dentro al porto,
 così campò i meschini gran fortuna,
 di poi là sotto sace ciaschun morto.
 Ritorno a la battaglia oscura e bruna,
 a quella gente priva di conforto:
 i valentiani stanchi al battagliaire
 e in Faientia non era che lanzare.

109

A chasa era tornato el char de rai,
 a Ceres aspettava pur Febea,
 eran morti signori e gente assai,
 divoti de Belona, sacra idea,
 e de feriti c' era in tanti guai,
 che forno a la battaglia alpestra e rea,
 pel sparto sangue di vita passava
 e molti che guariva e risanava.

110

Mostrò Cesar a lor aver prudenza,
 ch' essendo morti in guerra crudele
 magni signori intorno di Faienza
 e ferito nel chapo Domichele,
 faceva a tutti grata ricolienza,
 sì ch' el gran toscho converteva in mele
 con spander de confetti, risi e chanti,
 ché in gran legrezza converteva i pianti.

111

Gli homini morti dentro de Faienza
 foron trecento e trenta sette insieme,
 poi li feriti a la gran resistenza
 erano tanti, ch' eran cose streme,
 poi nel champo del ducha di Valenza
 mille trecento e poi ciaschun che gieme,

sì che ambedoi le parte per l' ucidere
non potevan di cor cantar e ridere.

112

Al popul disse Astore, che non erra:
"Romani fano el ducha ogni or più forte,
non c' è più vin né pan in nostra terra,
polver, palote per schifar la morte;
doncha se par a voi senza più guerra,
daremo al ducha la cità e la corte
et io harò con seco provisione
e salvarò la roba e le persone".

113

Mandon d' acordio un degno imbasiatore,
el qual al magno ducha presentóssi
dicendo: "Cesar Borgia di valore,
che sostener ce a fatto gran percossi,
el populo d' acordio col signore,
vedendo tua forza e sì gran possi,
che tu ci poi defender da ogni guerra,
siam toi vasalli e tua sia la terra".

114

"Voi vi portaste bene a quel ch' io feci,
guardate de non far come Cartagine,
qual contrasto con Roma a gran dispredi,
e resa se voltava come imagine,
io farebe come ferno i greci
a Troia grande come trovo in pagine,
se meco serbarete ben la fede,
più gratia arete assai ch' alcun non crede".

115

Disse l' imbasiatore per fama e gloria:*
"Noi faventini siamo apparecchiati
seguirte in l' universo a la victoria,
sì che noi asai col tempo sprementati".
Cesaro lieto dentro a sua memoria
e tutti li baroni consolati,
al ducha piacque aver quel novo titolo
e fece a Faventini ogniun capitolo.

116

Fo missa inanti al ducha una questione,
dicendo se doveva amare Faienza:*
chi diceva la merta distructione,
e chi diceva qualche penitenza;
el ducha disse questo in conclusione:
"Li vo portar honor e riverenza,
chi non fa prova pel signore anticho,

la farà mancho pel signor nimicho”.

117

L' imbasator partisse con legrezza,
ché Cesaro l' haveva chareciato,
tornò ne la cità con gran presteza,
ch' el populo l' haveva assai aspettato;
narrò che Cesar, pien di gentilezza,
com' era de Faienza inamorato,
di capitoli ben si contentorno,
valenza tutti fin al ciel gridorno.

118

El ducha s' mandò Paulo Orsino,
hintrasse al nome suo in possessione
in piazza Astore, disse: “O baron fino,
el ducha Aral di me gran compassione”,
e poi voltóssi al popul faventino
e cominciò per far un' oratione,
ma lachrimando s' li strinse el core
e sol col pianto li mostrava amore.

119

Il popul tutto quanto lachrimava,
dicendo: “Va che Dio t' acompagni”,*
le donne tutte schapigliate stava,
caschuna par de lachrimi se bagni,
el signioreto via chavalcava
con la beretta in man con giesti magni,
passando el popul con s' caldo zelo,
dicendo: “Non si pò vincer el celo”.

120

Inanci al ducha el giovine gratioso
s' aprestava pieno de tristezze,
Cesar vedendo el signor amoroso,
s' li fece infinite chareze:
d' oro vestillo, tutto sontuoso,
e dègli un bel corser con gran richeze,
quel che seguite poi de tal signore,
Idio lo sa, me ne scopia el core.

FINIS

GLOSSARI

Ancini: (it. ‘uncino’; cat. ‘ganxo’; esp. ‘gancho’) Ganxo.

Archibugi: (it. ‘archibugio’; cat. ‘arcabús’; esp. ‘arcabuz’) Arma de foc, portàtil, semblant a una escopeta grossa, que s'usava molt en els segles XVI i XVII (DCVB). Quan començà a utilitzar-se estava compost per un canó pesat i una cu-

lata recta, però era tan complicat l'ús que necessitava un suport per a poder ser disparat, raó per la qual més tard es va ampliar i corbar la culata. Això va permetre disparar-lo recolzant-lo en el muscle. Cap a finals del segle XVI l'arcabús fou substituït pel mosquet.

Arcione: (cat. 'arçó'; esp. 'arazón') Arc de fusta que hi ha davant i darrere de la sella i del bast, i que serveix d'ànima a aquests ormeigs (DCVB).

Armigieri: (it. 'armigero'; cat. 'armíger'; esp. 'armígero') Armífer; bel·licós (DCVB).

Arnese: (cat. 'arnès'; esp. 'arnés') Conjunt d'armes defensives i ofensives d'un guerrer (DCVB).

Asa: (it. 'ascia', it. sept. 'azza'; cat. 'atxa'; esp. 'hacha') Arma antiga que constava normalment de tres parts: per un costat té una destrat de fulla tallant, pel costat oposat hi ha un martell, i una daga al capdamunt (DCVB).

Asperto: Antic punyal usat en el segle XVI amb una fulla fixa en el mànec i dues fulles mòbils laterals que s'obrien amb moll (DISC).

Balestri: (it. 'balestra'; cat. 'ballesta'; esp. 'ballesta') Arma consistent en un arc muntat a l'extrem d'una barra de fusta en angle recte que serveix per a donar bona direcció al projectil (DCVB). N'hi havia de distintes mesures, les més grans llançaven projectils pesats i calien alguns homes per a ser disparades. S'utilitzà en tot Europa occidental durant bona part de l'Edat Mitjana, encara que fou substituïda per l'arc llarg.

Banderi: 'Bandera' és una veu piemontesa equivalent a l'italià 'bandiera', és a dir, 'bandera'.

Bombardi: (it. 'bombarda'; cat. 'bombarda'; esp. 'bombarda') Antiga peça d'artilleria, relativament curta i de boca molt ampla, que tirava bolles de pedra i de ferro de grans dimensions. De *lombarda*, una arma originària de la regió italiana de Lombardia, infl. por *bomba* (DCVB; GDLLC).

Celate: (it. 'celata'; cat. 'celada'; esp. 'celada') Peça de l'armadura antiga que cobria el cap i la cara; era una varietat perfeccionada del bacinet, que solia tenir una visera articulada i un protector per a la barbata (DCVB). Tenia forma de volta perquè els cops rebotaren en la superfície. Cobria el cap per complet.

Ciochi: Peça grossa de fusta per a cremar. És una veu d'etimologia incerta procedent de la zona septentrional d'Itàlia (s. XIV) (DISC).

Colubrini: (it. 'colubrina'; cat. 'colobrina'; esp. 'culebrina') Arma portàtil de foc, consistent en un canó de poc calibre i tret molt llarg, que s'usava en els segles XV a XVIII (DCVB).

Corseri: (it. 'corsiero'; cat. 'corser'; esp. 'corcel') Cavall de guerra o de torneig (DCVB i GDLLC).

Curazi: (it. 'corazza'; cat. 'cuirassa' - 'corassa'; esp. 'coraza') Peça d'armadura de ferro o acer que protegeix el bust. Es componia de cuirassa pectoral i cuirassa dorsal, amb guarda-renes que protegia les anques (DCVB; DRAE).

Dardi: (cat. 'dard'; esp. 'dardo') Arma llançadissa, a manera de llança curta, que es tirava amb la mà (DCVB).

Falconetti: (cat. 'falconet'; esp. 'falconete') Peça d'artilleria que hom carregava per la recambra i reposava sobre una forquilla damunt la qual podia bascular verticalment i horitzontalment (DCVB; GDLLC).

Fassini: (it. 'fascina'; cat. 'garbera'; esp. 'fajina') Munt de garbes col·locades ordenadament segons una disposició determinada que usaven els enginyers militars especialment per a revestiments. També n'hi havia per a coronar, incendiar, etc. (DCVB; DRAE).

Frisoni: (cat. 'frisó'; esp. 'frisón') Cavall frisó, originari de Frísia o que són d'aquella casta, els quals tenen els peus molt forts i amples (DCVB; DISC).

Girifalcho: (it. 'girifalco'; cat. 'girifalc'; esp. 'gerifalte') Peça d'artilleria semblant al falconet de molt poc calibre (DCVB).

Imbraciature: (it. 'imbracciatura'; cat. 'embraçadura'; esp. 'embrazadura') Ansa o agafall per on se sostenia l'escut o adarga (DCVB).

Lanza: (it. 'lancia'; cat. 'llança'; esp. 'lanza') Arma ofensiva consistent en una peça de ferro aguda i tallant d'entre 20 i 40 cm, posada a l'extrem d'una perxa més o menys llarga entre els 2 i els 4 metres (DCVB).

Lanzotti: (it. 'lanciotto', augm. de 'lancia'; esp. 'lanzón') Llança curta i grossa de ferro ample i gran, que solien usar els guardes de les vinyes (DRAE).

Maglia: (esp. 'cota de malla'; cat. 'cota de malla') Vesta llarga folrada de làmines de metall o d'anelles de ferro entreligades, que els guerrers medievals portaven per defensar-se dels cops de l'enemic (DCVB). Es duïa sota l'armadura per cobrir les esclotxes que quedaven entre les rígides plaques de metall. Estava composta d'una capa o caputxa i d'un camisoló o camisa que cobria també les anques i estava oberta per davant per tal que el cavaller poguera muntar amb facilitat.

Orgio: (it. 'orzo'; cat. 'ordi'; esp. 'cebada') Ordi.

Palote: (it. 'pallotta'; cat. 'bala'; esp. 'bala') Bolla de canó; projectil d'arma de foc (DCVB).

Pasavolanti: (it. 'passavolante'; esp. 'pasavolante') Arma de foc, similar a la culebrina de molt poc calibre, usada fins al segle XVIII, bona per a disparar projectils a llarga distància (DISC).

Petti: (cat. 'cuirassa pectoral'; esp. 'peto') En les armadures antigues era l'element que protegia el tòrax (DISC).

Piastre: (cat. 'planxa'; esp. 'placa') Plaques metàl·liques que cobrien la cuirassa (DRAE).

Pignate: (it. 'pignatta'; esp. 'olla de fuego') Perol ple de foc o aigua bullent que s'abocava des de les muralles contra qui les assetjava (DISC).

Pille: (it. 'pilo') Pendó o antena per a banderes i estendards (BAT).

Saion: (it. 'saione' augm. de 'saio'; cat. 'saionet'; esp. 'saya') Peça de vestit que cobria el cos des del coll fins més avall de la cintura, i era ampla i sense botons (DCVB).

Schiopetti: (it. 'schioppetto'; cat. 'escopeta'; esp. 'escopeta') Arma de foc portàtil, llarga, per a manejar amb les dues mans, i que consisteix en un o dos canons de ferro muntats damunt una caixa o culata de fusta en la qual van les claus o aparell mecànic per a disparar. Antigament es disparava per la guspira produïda per una pedra foguera en ésser percutida pel martell i comunicar el foc a la pólvora continguda dins el canó. És un arma que no va aconseguir la seua expansió fins als inicis del segle XVII; hui és especialment usada per a caçar (DCVB). Les paraules catalana i espanyola provenen de la italiana, del llat. *sclopum* d'orig. onomatopèic, segle XVI (DISC).

Spada: (cat. 'espasa'; esp. 'espada') Arma blanca composta d'una làmina estreta de metall tallant per les dues bandes, de tres a cinc pams de llargada, acabada en punta per un cap i amb un mànec encreuat per l'altre (DCVB).

Spingardi: (it. 'spingarda'; cat. 'espingarda'; esp. 'espingarda') Certa màquina de guerra per a llançar pedres i canó d'artilleria de poc calibre (DCVB). Aparegué a la meitat del segle XV. Era igual que el canó de mà, però la torçuda es bloquejava en la serpentina, un dispositiu metàl·lic amb forma de S que tenia un eix al centre, a la manera de gallet, en estirar d'ella la torçuda s'introduïa en el

dipòsit de la pólvora. Era una arma molt còmoda perquè només calia un dit per a disparar.

Stocchi: (cat. ‘estoc’; esp. ‘estoque’) Espasa prima, amb la qual es pot ferir de punta (DCVB).

Stradioti: (it. ‘stradiotto’ o ‘stradioto’; cat. ‘estradiot’; esp. ‘estradiote’) Soldat a cavall armat lleugerament. Tant la paraula catalana com la castellana provenen del venecià *stradioto* (DCVB).

Zachi: (it. ‘giaco’; cat. ‘jaco’; esp. ‘jaco’, ‘cota de malla’) Peça de vestit, en especial la cota de malla, que no arribava més avall de la cintura (DCVB).

Zaneti: (it. ‘gianetto’; cat. ‘genet’; esp. ‘jinete’ o ‘zenete’) Cavall lleuger, no encobertat (DCVB).

SIGLES UTILITZADES

BAT: BATTAGLIA, S. (coord.), *Grande Dizionario de la Lingua Italiana*, Torino: UTET, 1970.

DCVB: ALCOVER, A. M.; MOLL, F. de B., *Diccionari català-valencià-balear: inventari lexicogràfic i etimològic de la llengua catalana en totes les seves formes literàries i dialectals...*, Palma de Mallorca: Moll, 1988. [1a ed. 1962]

DISC: SABATINI, F.; COLETTI, V., *Dizionario italiano Sabatini-Coletti*, Firenze: Giunti Editore, 1997. [Ed. en CD-Rom]

DRAE: *Diccionario de la Real Academia Española*, Madrid: Espasa, 2003. [22a edició; ed. en CD-Rom]

GDLLC: *Gran diccionari de la llengua catalana*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana, 1998.

BIBLIOGRAFIA

BEER, 1987: M. BEER, *Romanzi di cavalleria. Il Furioso e il romanzo italiano del primo cinquecento*, Roma, 1987.

MACHIAVELLI, 1963: N. MACHIAVELLI, *Il principe e altri scritti*, Firenze, 1963. [A cura di G. Sasso]

SEGURA MORERA *et alii*, 1991: A. SEGURA MORERA; P. VALLEJO ORELLANA; J. F. SÁEZ GUILLÉN, *Catálogo de incunables de la Biblioteca Capitular y Colombina*, Sevilla, 1991.

WAGNER; CARRERA, 1991: K. WAGNER; M. CARRERA, *Catalogo dei libri a stampa in lingua italiana della Biblioteca Colombina di Siviglia*, Modena, 1991.

WOODWARD, 2005 [1913]: W. H. WOODWARD, *Cèsar Borja*, València: Edicions Tres i Quatre; Institut Internacional d'Estudis Borgians, 2005 (Biblioteca Borja, 3).